

موسیقی در عزاداری‌های سنتی ایران

علی دادرو

چکیده

این مقاله به عزاداری به‌مثابه یک فرهنگ نگاه می‌کند که ابعاد مختلفی دارد. عزاداری چون در درون فرهنگ عام‌تر شیعه قرار دارد، خرده‌فرهنگ محسوب می‌شود و از نظر دامنه علمی و پوشش عرصه اجتماعی، گسترش زیادی دارد و تقریباً همه جنبه‌های زندگی شیعیان را تحت تأثیر قرار داده است. فرهنگ عزاداری و سوگواری سه بعد مهم دارد که این ابعاد عبارت‌اند از: بعد علمی، بعد هنری و بعد اجتماعی. در بُعد علمی، آثار اعم از کتاب، مقاله و پایان‌نامه که در طول تاریخ درباره مصائب اهل بیت علیهم‌السلام به‌ویژه حادثه طف نوشته شده، بررسی شده است؛ در بُعد هنری، احساسات شیعیان و تبلور آن در مراسم عزاداری و زیبایی‌های تعزیه گزارش شده اما در بُعد اجتماعی اولاً تأثیر قیام امام حسین علیه‌السلام بر جامعه شیعه و ثانیاً رسم و رسوم شکل‌گرفته در سیر تاریخی نشان داده شده است. این ابعاد، زیرساخت‌های اندیشه‌ای حاکم بر تحلیل‌های عاشورایی را شکل داده و به پژوهشگران در ارزیابی و نقادای‌ها یاری می‌رساند.

واژه‌های کلیدی: سوگواری، عزاداری، هیئت عزاداری، تأثیر عزاداری، نقش تاریخی عزاداری، آداب و رسوم سوگواری.

مقدمه

داستان غم‌انگیز زندگی و مرگ سیاوش در ذهن و جان ایرانیان برای هزاران سال ریشه دوانده و نخستین شیوه‌های عزاداری دسته‌جمعی را در ایران پیش از اسلام شکل داده است.^۱ آیین سوگ سیاوش یا سیاوشان از کهن‌ترین آیین‌های سوگواری در ایران است و فراگیری و عظمت آن به اندازه‌ای بوده که در کتاب سترگ شاهنامه آورده شده و یکی از زیباترین و محبوب‌ترین بخش‌های آن را شامل می‌شود. المان‌ها و عناصر به کار گرفته‌شده در سنت عزاداری برای سیاوش، بعد از اسلام نیز در مراسم‌های عزاداری ایرانی باقی می‌ماند و در شیوه‌های مختلف سوگواری به کاربرده شد. نخستین عزاداری‌ها برای محرم و در عزای امام حسین نه از سوی ایرانیان که در همان نخستین زمان وقوع حادثه‌ی کربلا، در روز چهارم شهادت امام حسین علیه السلام و یارانش توسط جابر انصاری - یار وفادار پیامبر - انجام شد اما تا مدت‌ها به دلیل حکومت خلفای عباسی بر ایران و عراق، عزاداری در ابعاد وسیع رایج نبود و سوگواری‌ها عمدتاً در پای منبر علما و بزرگان دین انجام می‌شد. باروی کار آمدن آل‌بویه در ایران که شیعه‌مذهب بودند عزاداری برای امام حسین علیه السلام رواج یافت.^۲ «معزالدوله دیلمی» برای اولین بار به مردم دستور داد در روز عاشورا در یک مکان خاص جمع شده، رخت عزا بر تن کنند، بازارها را ببندند و خرید و فروش را متوقف سازند. در این دوران بود که به هنگامه‌ی عزای امام حسین علیه السلام خیمه برپا گردید و بر درودیوار شهر پارچه‌های سیاه آویخته شد. فروغ عزاداری‌ها در زمان حکومت‌های بعد از آل‌بویه کمرنگ شد اما با سر کار آمدن صفویان و رسمی شدن مذهب شیعه در

۱. علی حسوری، سیاوشان، تهران، نشر چشمه، ۱۳۸۴. فصل درآمد. ص ۱۵.

۲. ابوعلی ابن مسکویه، ۱۳۷۶، تجارب الامم، مترجم علی منزوی، تهران: انتشارات توس ص ۳۸۱.

ایران، عزای محرم و آیین‌های مرتبط با آن، رنگ و بوی دیگری یافت و بر وسعت و شدت آن افزوده گردید.

نوحه و روضه‌خوانی در این زمان جان گرفت و نخستین نمایش‌های تعزیه مرتبط با وقایع کربلا برپا شد. گذر زمان بر تنوع و گوناگونی مراسم‌های مختلف در ایران اضافه کرد و مردم هر یک از مناطق ایران- بنا به رسم و سنت منطقه‌ی جغرافیایی و تاریخ خود- ارادتشان را در سوگ امام سوم شیعیان به نمایش گذاشتند. در عصر قاجار- سوگواری‌ها تاندازه‌ای تحریف شد و قمه‌زنی، بر سروسورت کوبیدن و تیغ زدن، عزاداری را از مسیر اصلی خود خارج کرد. دوره‌ی پهلوی آغاز دوره‌ی تاریک عزاداری در ایران است زیرا برگزاری بسیاری از اشکال تعزیه و عزا ممنوع گردید. امروزه مردم با برپایی هیئت‌های مختلف به صورت خودجوش و بااهمیت دادن به پشتوانه‌ی تاریخی و فرهنگی منطقه‌ی خود، سعی در برگزاری هرچه باشکوه‌تر مراسم عزای حسینی دارند. این مقاله باهدف بررسی فرهنگ، آداب و رسوم عزاداری محرم در شهرهای مختلف ایران، شیوه‌های گوناگون عزاداری در مناطق مختلف را بررسی نموده و گوشه‌ای از باورها، اعتقادات و سنت‌های مردم ایران‌زمین را موردتحقیق قرار داده است.

مفهوم تعزیه و عزاداری

تعزیه یا تعزیت، به معنی سوگواری^۱، برپایی یادبود عزیزان از دست‌رفته، تسلیت، امر کردن به صبر و پرسیدن از خویشان درگذشته، خرسندی دادن و در برخی مناطق ایران مانند خراسان، به معنای مجلس ترحیم است. آنچه به‌عنوان تعزیه مشهور است، گونه‌ای از نمایش مذهبی منظوم است که در آن عده‌ای اهل ذوق و کار آشنا در جریان سوگواری‌های ماه محرم و برای نشان دادن ارادت و اخلاص به اهل‌بیت، طی مراسم خاصی بعضی از داستان‌های مربوط به واقعه‌ی

۱. بیهقی، تاریخ بیهقی، چاپ ادیب، ص ۲۸۸.

کربلا را پیش چشم تماشاگران بازآفرینی می‌کنند. در تعزیه چون اهمیت خواندن هنرمندانه‌ی اشعار بیش از روش اجرا و نمایش واقعه‌هاست، آن را در قیاس با روضه‌خوانی، تعزیه‌خوانی نیز گفته‌اند. تعزیه به معنای متعارف، نمایشی است که در آن واقعه‌ی کربلا به دست افرادی که هر یک نقشی از شخصیت‌های اصلی را بر دوش دارند، نشان داده می‌شود. این نمایش نوعی نمایش مذهبی و سنتی ایرانی - شیعی و بیشتر درباره‌ی کشته شدن حسین بن علی علیه السلام و مصائب اهل بیت علیهم السلام است.

پیشینه تعزیه

۱۳۴

بحث و گفتگو درباره‌ی خاستگاه تعزیه و زمان پیدایش تعزیه‌خوانی در جامعه ایرانی، دو موضوع بسیار مهم در تاریخ تعزیه پژوهی است. تعزیه پژوهان در خصوص اصل و منشأ و تاریخ پیدایش تعزیه‌خوانی به یک نتیجه و نظر دقیق و قطعی نرسیده‌اند و همچنان راه جستجو و تحقیق در این مقوله گشوده است. با توجه به نظریه خاستگاه آیینی نمایش و نگاه به نمایش‌های کلاسیک در سرزمین‌های کهن، هم‌چنین پیوند آن با نمایش‌های آیینی آن سرزمین‌ها که ریشه در اسطوره‌ها، افسانه‌ها، عقاید، باورها و در یک‌کلام فرهنگ‌عامه‌ی مردم آن جوامع دارد؛ می‌توان چنین تصور کرد که ایرانیان شیعه در ساختن تعزیه و به نمایش درآوردن وقایع کربلا، به نمایش‌های آیینی ایرانیان قدیم و شیوه‌ی مناسک و آیین‌های آنان و پاره‌ای از عناصر اسطوره‌ای و حماسی سازنده‌ی نمایش‌های آیینی نظر داشته‌اند.^۱

به نظر می‌رسد که نمایش مصائب میترا و سوگ سیاوش^۲ در ایران، اصلی‌ترین نمونه از آیین‌های زمینه‌ساز نمایش مصائب امام حسین علیه السلام و وقایع

۱. اسدالله علی عسگری رنای، کتاب آموزش موسیقی تعزیه، چاپ اول، ۱۳۹۰ انتشارات گل‌افشان. ص ۱۴۲.

۲. صادق همایونی، تعزیه در ایران، نشر نوید ۱۳۶۸، ص ۲۵۷.

کربلا بوده است. السعید عطیه ابوالنقطه نویسنده مصری معتقد است که ایرانیان با پیش‌زمینه هنر تئاتر که در جامعه‌شان داشتند، توانستند از شهادت امام حسین علیه السلام و اصحابش درام‌های مذهبی بیافرینند، در صورتی که اعراب هیچ‌گاه به این اندیشه نیفتادند که از این وقایع بهره گیرند، زیرا در میانشان هنر نمایش مرسوم نبوده است. هنرمند ایرانی می‌کوشیده تا در هنر تعزیه، مصائب و وقایع کربلا را به تماشا بگذارد. ناگفته پیداست که سیر تکوین و قوام این هنرنامایشی با چه افت‌وخیزهایی مواجه بوده است.

روش اجرای تعزیه

تعزیه اغلب با به اجرا درآمدن پیش‌خوانی نمایش مجلس اصلی آغاز می‌شود. کسی که تعزیه را برپا می‌کند «بانی» و گرداننده آن را تعزیه‌گردان، ناظم‌البکا^۱ یا معین‌البکا و بازیگران آن را تعزیه‌خوان یا شبیه‌خوان می‌نامند. به سایر همکاران برپایی تعزیه، عملی تعزیه می‌گویند. در این نمایش، محدودیتی برای استفاده از لوازم و اسباب در میان نیست. به‌عنوان مثال در زمان ناصرالدین‌شاه هنگام اجرای مجلسی از مجالس تعزیه هنگامی که سخن از وجود یک شیر به میان آمد، بی‌درنگ صورت زنده‌ی این جانور را که در قفسی محبوس بود، در پیش چشم حاضران به تماشا می‌گذاشتند تا هیجان صحنه بیشتر شود. شبیه‌خوان‌ها برای آسانی ادامه‌ی مطلب مربوط به نقش خود، به‌طور معمول هنگام اجرا، تکه کاغذی به نام «فرد»، در دست دارند که در آن‌ها مصراع‌های آخر نقش طرف مقابل یا نخستین مصراع از ادامه‌ی نقششان یادداشت شده تا بتوانند به‌موقع و بدون زحمت نقش‌آفرینی خود را دنبال کنند. بازیگران ناشی یا خردسال را شخص تعزیه‌گردان، از کنار محدوده‌ی نمایش راهنمایی می‌کند. گاهی به شبیه‌خوان‌های کارآموده هم تذکراتی می‌دهد. نقش زنان را هم مردان

۱. اردشیر صالح پور، کتاب پیشخوانی در تعزیه، انتشارات سوره مهر، ص ۱۴۲.

بازی می‌کنند که در این حالت به آن‌ها «زن خوان»^۱ می‌گویند. چنین بازیگرانی برای این‌که در نقش خود بهتر ظاهر شوند باید صدایی زیبا داشته باشند و بهتر آن است نقاب بر چهره بپوشند. گاهی برای بهتر شدن بازی نقش زنان، از پسران نوجوان کارآموخته استفاده می‌شود.

شبی‌خوانان در اجرای هر مجلس اغلب دودسته‌اند: اولیا اخوان و اشقیا خوان^۲. شبی‌خوان‌هایی که نقش اولیا و یاری‌دهندگان دین را بازی می‌کنند، اولیا اخوان، مظلوم و انبیا خوان نامیده می‌شوند و کسانی که نقش اشقیا و دین‌ستیزان را بازی می‌کنند اشقیا خوان یا ظالم خوان‌اند. اولیا خوان‌ها نقش‌های خود را موزون و خطاب‌ای سر می‌دهند اما اشقیا خوان‌ها سخنان خود را ناموزون و معمولی و در پاره‌ای از موارد، تمسخرآمیز بیان می‌کنند. اولیاخوان‌ها جامه‌ی سبز یا سیاه بر تن می‌کنند و اشقیا خوان‌ها لباس سرخ. در سیاهی لشگرهای هر یک از دودسته، استفاده از جامه‌هایی با این رنگ‌ها مصداق کاملی ندارند. تعزیه از درون سوگواری‌های مذهبی برآمده و خود نیز جزئی از سوگواری به شمار می‌رود اما رفته‌رفته با پیمودن مسیر تکاملی، انواع تعزیه‌ها به وجود آمد. تعزیه را می‌توان به تعزیه‌ی دوره، تعزیه‌ی زنانه و تعزیه‌ی مضحک تقسیم کرد. هنر تعزیه، در طول زمان تغییراتی را به خود دیده است اما هنوز هم جزو اصیل‌ترین و پربافت‌ترین هنرهای ایرانی و اسلامی مردمان ایران است. در استان‌های مختلف ایران - از شمالی‌ترین شهرهای خراسان و آذربایجان تا جنوبی‌ترین شهرهای سیستان و اهواز، از پهنه‌ی کویر تا حاشیه‌های زاگرس و البرز و از دریای خزر تا خلیج فارس در ایام ماه محرم، تعزیه برگزار می‌شود.

۱. صادق همایونی، تعزیه در ایران، نشر نوید، ۱۳۶۸، ص ۷۶.

۲. همان، ص ۱۵۴.

پیدایش موسیقی در تعزیه

از ابتدای شکل‌گیری هنر تعزیه در قالب نمایش موزیکال، چارچوب اصلی موسیقی آن، متکی به اصلی‌ترین الحان شناخته‌شده موسیقی ردیفی ایران یا موسیقی به اصطلاح دستگامی بوده است. گرد هم‌آیی شاخص‌ترین هنرمندان و خوانندگان در پایتخت به منظور سامان بخشی و کلاسه نمودن موسیقی ایران و هم‌زمانی این مهم با رشد و تکامل تعزیه، دلیل موجهی در سود جستن هنرمندان تعزیه از این نوع موسیقی بوده است. خوش‌آوازترین هنرمندان کشور، مجریان اولیه‌ی تعزیه بوده‌اند.^۱ می‌توان گفت پیش از آن‌که تعزیه از ویژگی‌ها و شگردهای نمایشی سود ببرد، مضامین آن به صورت شعر و آواز بیان می‌شده است. نگاهی به آیین‌ها و مناسک شیعه، به خصوص آوازهای مذهبی ایرانیان در مراسم و مکان‌های مختلف، بر این مسئله دلالت دارد. روضه‌خوان‌ها، نوحه‌خوان‌ها، مرثیه‌خوان‌ها، دراویش دوره‌گرد و مولوی خوان‌ها اولین کسانی هستند که بدون کمک ابراز و ادوات موسیقی برای مردم کوچه و بازار آوازهایی را در مدح اولیا و انبیا می‌خوانده‌اند.

در همین رابطه بازبینی و مرور نسخه‌های قدیمی تعزیه آشکار می‌سازد که در ابتدای رواج این هنر، آوازخوانان برجسته در برابر هم قرار گرفته، اشعار و دیالوگ‌های مربوط به تعزیه را به صورت آوازی ادا می‌نموده‌اند. این روش در آغاز ظهور تعزیه و قبل از یافتن فرم‌های پیچیده و دخالت حالات نمایشی، امری منطقی بوده است. حجم عظیم اشعار در یک نسخه در صورتی که بخواهد تمام و کمال با هنر نمایش همراه شود، از نظر زمان اجرا، نه تنها دشوار بلکه تقریباً ناممکن است. بررسی نسخه‌های کاشی مجلس حضرت ابوالفضل علیه السلام که داستان آن با کمک نزدیک به شش صد بیت شعر تدوین شده است، نشان‌دهنده‌ی شکل و

۱. اسدالله علی عسگری رزانی، کتاب آموزش موسیقی تعزیه، ۱۳۹۰، انتشارات گل‌افشان. ص ۱۵۹.

ماهیت آوازی مجالس ابتدایی تعزیه است. از اواسط دوره قاجار، حضور صاحب‌نام‌ترین آوازخوانان در پایتخت و جذب آنان جهت اجرای تعزیه، تأکیدی مجدد بر این موضوع است که در ابتدای امر، لحن خوش و آواز مقدم بر هنر نمایش بوده است. می‌توان گفت سند روشنی در دست نیست که بتواند به‌گونه‌ای شفاف و صریح، فرم اجرایی و آوازی ابتدایی‌ترین اشکال و نوع آوازهای عزاداری شیعیان در دوره صفویه را روشن سازد. حتی سفرنامه نویسان این دوره نیز به‌غیر از اشارات مختصری که به‌طور کلی درباره‌ی دسته‌ها و گروه‌های عزاداری داشته‌اند، از نوع موسیقی آن‌ها سخنی به میان نیاورده‌اند اما جذب خوانندگان موسیقی سنتی و تشویق و ترغیب آنان از سوی دربار در جهت اجرای تعزیه‌ها، علاوه بر تأثیر و نفوذ قابل‌ملاحظه‌ی مجالس سوگ در اذهان عمومی، به ساختار موسیقی تعزیه نیز تشخیص آشکاری بخشید. آگاهی این هنرمندان زنده بر الحان موسیقی ردیفی و استفاده‌ی مستمر از این‌گونه نغمه‌ها در مجالس تعزیه، هویت و ساختار موسیقی تعزیه را پایه‌ریزی کرد. تعزیه‌ها در ایران به چند مکتب تقسیم‌بندی شده‌اند. مکاتبی چون تبریز، اصفهان، تهران و... که در آن گوشه‌هایی چون رجز، پهلوی و مخلوق اجرا می‌شود.^۱

استفاده موسیقی دستگاهی در تعزیه

در بررسی چگونگی و میزان حضور دستگاه‌های موسیقی سنتی در آوازهای تعزیه، تقریباً همه دستگاه‌ها و گوشه‌های موسیقی سنتی در تعزیه حضوری قاطع دارند، با این حال برخی آوازاها به دلیل سادگی و انطباق حسی بیشتر با این سبک، حضور چشم‌گیرتری داشته‌اند. به‌عنوان مثال ردپای بیات ترک، شور و دشتی در بیشتر مجالس تعزیه قابل‌ملاحظه است^۲، حال این‌که همایون و راست‌پنج‌گاه، تنها

۱. برگرفته از <http://www.mefda.ir/news/67802>

۲. اسدالله علی‌عسگری رنانی، کتاب آموزش موسیقی تعزیه، ص ۲۶۱.

در تعداد معدودی از آوازهای تعزیه شنیده می‌شوند. حضور همه‌ی آوازهای موسیقی سنتی در مجالس تعزیه، این نکته را یادآور می‌شود که تعزیه‌خوان‌ها جهت انتقال و القای دقیق احساسات خود، هیچ‌گاه به دستگاه‌ها و یا گوشه‌هایی خاص اکتفا نکرده و همه‌ی آن‌ها را به فراخور دارایی کشش و قابلیت، مورد توجه قرار داده‌اند. موسیقی در تعزیه به دو بخش مجزا و مستقل تقسیم می‌شود. موسیقی سازی که ارتباط کمی با متن تعزیه دارد و موسیقی آوازی که در زمینه اصلی اجرای تعزیه است.

موسیقی آوازی تعزیه از جنبه‌های مختلف قابل بررسی است. ارتباط و کنش متقابل میان آواز در تعزیه و موسیقی ردیف دستگامی، هم‌چنین مسائلی از قبیل منع مذهبی در گسترش موسیقی، اهمیت آواز را در تعزیه دوچندان می‌کند. در واقع موسیقی آوازی تعزیه، از سویی مبتنی بر موسیقی آوازی در ردیف دستگامی است و از سوی دیگر سبب حفظ و تداوم آن در طول سالیان متمادی شده است. در دوره صفویه، آواز موسیقی ردیفی، به تعزیه وارد شده و خود را با آن وفق داده است.^۱ موسیقی آوازی تعزیه، از موارد دیگری نظیر نقالی، هم‌سرایی، نوحه‌خوانی و موسیقی نواحی ایران نیز بهره برده است. نکته دیگری که می‌توان به آن اشاره کرد، حفظ و امانت‌داری در ردیف آوازی، به‌وسیله‌ی تعزیه‌خوان‌هاست. در یک دوره نسبتاً طولانی، از صفویه تا اواخر عهد قاجار، تعزیه‌خوان‌ها، مهم‌ترین راویان و مرجعان موسیقی آوازی بودند.

هم‌سرایی و آواز جمعی

نوحه مهم‌ترین شکل آواز جمعی است.^۲ در این فرم، تعزیه‌خوان و گروه هم‌خوان و گاه مخاطبان، به‌صورت سؤال و جواب، یک آواز مذهبی که دارای

۱. همان، ۱۶۵.

۲. سایت بزرگان موسیقی سنتی ایران، بخشی از این نوشتارها گفته‌های محمدرضا درویشی و حاتم عسگری و راویان تعزیه در ایران نظیر هاشم فیاض شکل گرفته است.

ریتم مشخص است را اجرا می‌کنند. تعزیه‌ها اغلب با پیش‌خوانی، شروع می‌شود. پیش‌خوانی نیز شامل اجرای نوحه‌ها و مقدمه‌ای برای شروع نمایش است. نوحه‌خوانی و مرثیه‌خوانی دسته‌جمعی در سوگ قهرمانان اسطوره‌ای و شخصیت‌های برجسته، از پیش از اسلام، رایج بوده است که این سنت به شکل مذهبی، وارد تعزیه شده است.

نقالی

دو شیوه مرسوم در نقالی - یعنی نقالی حماسی و نقالی مذهبی - به‌عنوان پدیده‌ای مستقل به تعزیه راه‌یافته است. نقل حماسی بیشتر شامل شاهنامه‌خوانی و نقل مذهبی شامل حمله خوانی و حمزه خوانی^۱ است. نقال با ترکیبی از روایت داستانی، دکلمه، آواز و خواندن برخی نغمه‌ها به صورتی تحکم‌آمیز، یک حکایت حماسی یا مذهبی را بیان می‌کند. در نقل مذهبی، بیان تراژیک و غم‌انگیز و در نقل حماسی بیان پرطمطراق و خطابی وجود دارد که تعزیه، از هر دو بیان در تکامل خود بهره جسته است. مظلوم خوان‌ها (اولیا یا امام‌خوان‌ها) بیشتر از نقل مذهبی و مخالف خوان‌ها (اشقیا و دشمنان) از نقل حماسی بهره گرفته‌اند.

موسیقی نواحی

در میان انواع موسیقی مذهبی در مازندران، تعزیه بیشترین ارتباط متقابل را با موسیقی منطقه ایجاد کرده است. «مقام امیری» به‌عنوان برجسته‌ترین و مشهورترین مقام رایج در منطقه، در موسیقی آوازی و حتی سازی تعزیه راه‌یافته است.^۲ از سوی دیگر برخی از نغمه‌های منطقه کومش (سمنان)، از طریق تعزیه به موسیقی منطقه مازندران نفوذ کرده است. آوازهایی نظیر نجما، حقانی، محزونی و صنمبر از منطقه‌ی کومش به موسیقی آوازی مازندران راه‌یافته و

۱. عنایت‌الله شهیدی، دگرگونی و تحول در ادبیات و موسیقی تعزیه، انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ص ۵۴.

۲. محمدتقی مسعودیه، موسیقی مذهبی ایران، چاپ انتشارات کارگاه نمایش، ۱۳۵۰، صص ۱۱ و ۱۲.

به تدریج نیز با سازهایی نظیر «لله وا»، «نی چوپانی» و «کمانچه» اجرا شده‌اند. هم‌چنین موسیقی مذهبی در طالقان نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در تعزیه‌ی این منطقه، آوازی موسوم به «کل امیر» که به‌احتمال برگرفته از امیری مازندران است، مشاهده می‌شود. کل امیر هم‌چنین توسط شعرخوان‌های طالقان در بیان احادیث و روایت به کار می‌رود.

موسیقی سازی

برخلاف موسیقی آوازی و گسترش قابل‌توجه آن، موسیقی سازی تعزیه‌چندان تکامل و گسترش نیافته و در حد یک نماد تشریفاتی باقی‌مانده است.^۱ در ادوار گذشته، موسیقی سازی تعزیه در استفاده از سازهای بادی انواع سرنا و کرنا و کوبه‌ای انواع دهل و نقاره خلاصه می‌شده است اما در دوره‌ی قاجار و پس از ورود موزیک نظام و سازهای مربوطه، به تدریج سازهای غربی جانشین سازهای کوبه‌ای و بادی قدیم شدند؛ هرچند در دوره‌ای کوتاه هر دو گروه سازها، باهم به کار می‌رفته است.

ترمپت، ترومبون، کلارینت، سنج، انواع طبل و در این اواخر فلوت ابوا، از رایج‌ترین سازهای مورد استفاده در تعزیه بوده‌اند. در همه‌ی دوره‌های یادشده، سازها وظیفه‌ی اعلام آغاز مراسم، ایجاد ارتباط بین قسمت‌های مختلف نمایشی و کمک به ایجاد فضای موردنیاز را بر عهده داشته‌اند. در واقع می‌توان گفت حضور ساز در تعزیه ضروری اما همواره در حاشیه بوده است. منع مذهبی در استفاده از ادوات موسیقی ایرانی، حجم صدایی کم و شرایط خاص مجریان موسیقی و موقعیت اجرایی آن‌ها، سبب شد تا سازهای ایرانی هرگز به تعزیه راه نیابند. جلوگیری از اجرای تعزیه و منع نمایش‌های مذهبی در دوره‌ی پهلوی اول، باعث اضمحلال بسیاری از سنت‌های آن به‌خصوص در زمینه‌ی اجرای آوازا شد

۱. عنایت‌الله شهیدی، دگرگونی و تحول در ادبیات و موسیقی تعزیه، ص ۷۱.

و همین وقفه‌ی پیش آمده سبب شد در دوره‌ی حاضر نیز، بسیاری از مجریان تعزیه، به دلیل عدم آگاهی از رموز و دقایق موسیقی آوازی، تحت تأثیر موسیقی رسانه‌ای، ترانه‌ها و آوازهای روز را به شکلی غیراصولی و سخیف، وارد هنر تعزیه نموده و با نوعی مصیبت‌خوانی «مداحی - مطربی»، به اجرای تعزیه پردازند. علی‌رغم بهره‌مندی کشور از برکت وجود اساتید هنر تعزیه، شکل غالب اجراهای تعزیه، به‌خصوص در نواحی شهرنشین نظیر تهران، مبتنی بر اجرای غیراصولی، سطحی و فرمایشی است. بی‌تردید تعزیه در بخش موسیقی، نیازمند بازنگری اساسی است.

۱۴۲

آیین‌های عاشورایی در موسیقی مذهبی ایران

موسیقی دینی دارای تنوع بسیاری است و به شاخه‌های مختلف تقسیم می‌شود.^۱ در ماه محرم، موسیقی آیین‌های عاشورایی و موسیقی نمایشی تعزیه به دلیل عشق و ارادت شیعیان به امام حسین علیه السلام قابل توجه‌تر و محسوس‌تر هستند. این دو نوع موسیقی را فقط شیعیان و عاشقان سالار شهدا امام حسین علیه السلام اجرا می‌کنند. عاشقان و دل‌سوختگان امام حسین علیه السلام برای اثبات عشق و ارادت خود به سومین امام مظلوم شیعه، آیین‌های مذهبی مختلفی را اجرا می‌کنند که یکی از آن‌ها خلق آثار فاخر در حوزه موسیقی است. در فرهنگ شیعه مراسم متعددی دیده می‌شود اما هنر عاشورایی اوج شاهکار هنری شیعیان است. با برقراری حکومت اسلامی در ایران، زمینه مساعدی برای هم‌آوایی هنرهای عاشورایی گشوده شد به طوری که برخی از هنرمندان و موسیقی‌دانان معاصر، هنر خود را تنها به خواندن مرثیه برای سید و سالار شیعیان امام حسین علیه السلام به‌ویژه در ایام محرم معطوف می‌سازند. موسیقی دینی و نوای عاشورایی موسیقی دینی ایران را

۱. حمیدرضا آفریده، درباره موسیقی تعزیه، مقاله و مجموعه‌ی گردآوری‌شده، کتاب ماه هنر، چاپ فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۵.

موسیقی در عزاداری‌های سنتی ایران

می‌توان در محرم و عاشورا جستجو کرد. این سبک از موسیقی از جهات مختلف مورد توجه و استقبال مردم بوده است. نوایی حزن‌انگیز و تأثیربرانگیز که بخش قابل توجهی را در ایام محرم و تاسوعا و عاشورای حسینی و دیگر ایام عزاداری را در طول سال شامل می‌شود. در هنگام جنگ تحمیلی نیز یکی از عوامل ایجاد روحیه و تحول روحی را می‌توان در این نوع موسیقی یافت.

آیین‌های عاشورایی به واسطه موسیقی ریتمیک و با حرکات سمبلیک همچون زنجیرزنی، سینه‌زنی، سنج زنی بیشترین تنوع موسیقی دینی ایران را در برمی‌گیرد. در گذشته و در میان همه اقوام، نقش موسیقی در هنگام اجرای آیین‌های دینی به قدری مهم بود که بدون موسیقی و شعر هیچ مراسمی اجرا نمی‌شد. به همین دلیل است که در این نواحی موسیقی و هنر دینی مهم‌ترین بخش موسیقی و هنر را تشکیل می‌دهد. موسیقی دینی و آیینی در ایران با توجه به نوع دین، آیین‌های ویژه خاص خود را دارد. موسیقی دینی بخش قابل توجهی از موسیقی ایرانی را تحت سیطره خود قرار داده و به شاخه‌های گوناگونی تقسیم شده است. در مقایسه با سایر هنرها، موسیقی دینی از اهمیت ویژه و رواج فوق‌العاده برخوردار است.

موسیقی ایرانی را می‌توان بر اساس محتوا و نوع اجرا به شاخه‌های مختلفی تقسیم کرد و از هر کدام از این شاخه‌ها هم می‌توان به زیرمجموعه‌های بیشتری دست یافت. انواع موسیقی عاشورایی و تعزیه فقط توسط شیعیان اجرا می‌شود و موسیقی عاشورایی خود به شاخه‌ها و دسته‌های مختلفی تقسیم می‌شوند که هر بخش از آن دارای ویژگی‌ها و خصوصیات خاص خود بوده و بسته به نوع مراسم و حتی روزهای مختلف عاشورا باهم تفاوت شایان‌ذکری دارند. مراسم آیینی شام غریبان به یاد اسرا و یتیمان بازمانده از فاجعه کربلا اجرا می‌شود و بسیار رایج و متداول است و باشکوه خاص خود اجرا می‌شود. این مراسم به

خاطر مصیبت‌های اسیران کربلا برعکس مراسم زنجیرزنی و سینه‌زنی در روزهای دیگر بدون همراه داشتن بیرق و وسایل روشنایی برگزار می‌شود اما شعرخوانی با سوز و گداز به رسم دیگر سنت‌های عاشورایی بر جای خود باقی است.

انواع گونه‌های موسیقی آیینی عاشورایی در ایران

نوحه خوانی

نوحه خوانی به عنوان گونه مهم و پرطرفدار از میراث موسیقی عزا در ایران، تاریخچه‌ای آکنده از اقتباس و نوآوری را همراه خود دارد.^۱ در این میان، شور خوانی در سال‌های اخیر به عنوان یکی از ارکان اصلی موسیقی سوگ در ماه محرم است که به نظر می‌رسد، هم بیش از گذشته توجه به خود جلب کرده و هم پیوند تازه‌ای با عناصر پیچیده‌تر سازنده‌ی موسیقی برقرار کرده است. نوحه خوانی در نقاط مختلف ایران، اشکال متفاوتی دارد که از نوع گویش و آواهای فولکلور هر منطقه متأثر است و به خاطر چند اقلیمی بودن سرزمین ایران، شکل‌های متنوعی از این فرم موسیقی مذهبی موجود است.

از لحاظ مضمون، نوحه خوانی همچون دیگر فرم‌های موسیقی مذهبی عاشورایی به روایت شهادت امام حسین علیه السلام و یاران باوفای ایشان در کربلا می‌پردازد با این تفاوت که ریتم نقش مهم‌تری از شعر در آن ایفا می‌کند. نوحه خوانی از لحاظ فرم بر پایه ریتم استوار است و در بین انواع موسیقی دستگاهی بیشترین شباهت را به تصنیف موسیقی ایرانی دارد اما به علت نداشتن اشراف نوحه خوانی امروزی به موسیقی ردیف دستگاهی، با گذر زمان روزبه‌روز کیفیت موسیقایی خود را از دست می‌دهد. ریتم مهم‌ترین نقش را در نوحه دارد زیرا این فرم از موسیقی برای سینه‌زنی و زنجیرزنی مورد توجه است و برای این نوع از عزاداری وجود ضرب‌آهنگ امری مهم است.

۱. اسدالله علی عسگری رنانی، کتاب آموزش موسیقی تعزیه، ص ۲۴۱.

نقش مهم ریتم در نوحه این قابلیت را به مداحان می‌دهد که از ریتم‌های مختلف برای نوحه‌خوانی استفاده کنند. در بخش ملودی نوحه، معمولاً دستگاه‌های همایون، نوا، چهارگاه، شور و آواز ابوعطا، افشاری و دشتی مورد استفاده قرار می‌گیرد که می‌توان از این بین به «سلیم مؤذن‌زاده» مداح آذری اهل بیت اشاره کرد که با پایبندی به دستاوردهای موسیقی دستگاهی، آثار جاودانی خلق کرده است. سطحی‌گرایی و نبود ریشه‌های غنی موسیقی خطری است که اکنون این نوع موسیقی مذهبی که نقش به‌سزایی در شناساندن فرهنگ عاشورایی ایفا کرده است را تهدید می‌نماید.

روضه‌خوانی

روضه‌خوانی فرمی از موسیقی مذهبی است که با نگاهی به واقعه عاشورا در دوره صفویه شکوفا شد و با وفاداری به دستاوردهای موسیقی دستگاهی ایران و توجه به مضامین عاشورایی شکوفا شد.^۱ به عقیده مورخان موسیقی، بیشتر فرم‌های موسیقی مذهبی امروزی، ریشه در شاهنامه‌خوانی دارد که گونه‌ای از موسیقی با ایجاد فضای مصور است و روضه‌خوانی نیز از این دست موسیقی است. در روضه‌خوانی، اشعاری برگرفته از وقایع قیام عاشورا در قالب موسیقی دستگاهی ایران اجرا می‌شد که از لحاظ فرمال، ریتمی آزاد داشت که بیشترین شباهت را به آواز سنتی امروزی دارد.

وظیفه روضه تنها این نبود که مخاطبان محزون باشند بلکه روضه‌خوان سعی می‌کرد با بیان پندهای واقعه عاشورا، راه سعادت در زندگی را به عزاداران شناساند. در دوران قاجار، روضه‌خوان‌ها اغلب اشراف خاصی به موسیقی و سبک‌های آوازی آن زمان داشتند و بیشتر آنان آوازخوان بودند و به سبب ارادت به سالار شهیدان، در ایام محرم روضه‌خوانی می‌کردند. روضه‌خوان‌ها،

۱ اسدالله علی‌عسگری رنانی، کتاب آموزش موسیقی تعزیه، ص ۲۵۱.

دستگاه‌هایی را برای روضه انتخاب می‌کردند که از لحاظ فواصل و فراز و فرودها در کنار حزن و اندوه، شنونده را به تفکر وادارد. در بیشتر موارد روضه‌خوان‌ها، روضه‌ها را در آواز دشتی، ابوعطا، دستگاه شور و نوا اجرا می‌کردند. شاید سبب زوال امروز این فرم از موسیقی مذهبی، دور شدن روضه‌خوان‌ها از دستاوردهای موسیقی دستگاهی و نداشتن اشراف کامل به آن است که موجب شده این موسیقی ثقیل جای خود را به موسیقی سطحی که اکنون مورد استفاده قرار می‌گیرد بدهد. مورخان موسیقی، زمان پیدایش نوحه‌خوانی را به اواخر دوران صفوی و اوایل دوره قاجار نسبت می‌دهند زیرا در این دوران بود که موسیقی عاشورایی شکوفا شد. به علت نبود آلات موسیقی بدین شکل امروزی، همه مسئولیت‌های اجرایی بر عهده نوحه‌خوان بود که تکنیک بالای اجرایی و اشراف به موسیقی ردیف دستگاهی را می‌طلبید. نوحه‌خوانی به علت اهمیت در آن دوران تاریخی همچون دیگر فرم‌های مذهبی موجب شد که بخشی از موسیقی ایرانی که دستاورد سال‌ها دگرگونی بود از گزند حوادث محفوظ بماند.

شور خوانی

شور خوانی به خواندن نوحه یا ذکرگویی ریتمیک با تمپوی بالا گفته می‌شود که در آن عزاداران امکان می‌یابند با سرعت بیش‌تری به سینه‌زنی بپردازند.^۱ شور خوانی کلاسیک با آن‌که کندتر از مدل مرسوم امروزی اجرا می‌شد اما با این حال طبق اسناد و گزارش‌های موجود از عزاداری ماه محرم در دوره‌های صفوی، قاجار و پهلوی، وجود الگوهای ریتمیک که عزاداران را وارد یک فضای شورانگیز و هیجانی می‌کرده است؛ غیرقابل‌انکار است. با توجه به گزارش‌ها و نمونه‌های صوتی موجود به نظر می‌رسد شور خوانی در عصر پهلوی دوم در میان سوگواری‌های شهری و غیربومی امری معمول بود با این تفاوت که نسبت

۱ همان.

به مدلِ امروزی آن، هم گستره ملودی فقیرانه‌تری داشته و هم به سببِ ریتمِ کندتر و ساده‌تر نوحه‌ها کم‌تر جنبه‌های هیجانی، صوفیانه و خلسه‌آور در خود داشته است. نوحه‌خوانی در قریب به نیم‌قرن اخیر با سبکی که با ریتمی ملایم و با شعرهایی که ترجیح‌بند آن توسط عزاداران تکرار می‌شد؛ آغاز می‌گشت و به فراخور جلسه و مداح، بعد از سبک‌های واحد سنگین به صورت سینه‌زنی تک‌ضرب با سکوت‌های طولانی به همان صورتِ قبل اما مقطع‌تر و با سکوت‌های کوتاه‌تر ادامه می‌یافت. در پایان هم شور خوانده می‌شده که در این سبک فرم‌های متنوعی از اجرا وجود داشت، گاهی اوقات ریتم سه ضرب است و گاهی با ضرب‌های سریع و متداوم روبرو می‌شد.

شور خوانی جدا از مداحی‌های معمول موجود، در سبک‌های سوگواری محلی ایران نیز دارای فرم‌های متنوعی است. در موسیقی عزای بوشهر، شور خوانی بخش جداناپذیری از نوحه‌خوانی‌های ماهِ محرم است. «جوشی خوانی» یا شورگیری، مدلی هیجانی از نوحه‌خوانی یا ذکرگویی متداول است که در آن سینه‌زن‌ها بدون وقفه و در فواصل بسیار کوتاه به سینه می‌زنند. آنچه که در سال‌های اخیر تحت عنوان شور خوانی مدرن از آن یاد می‌شود را می‌توان به دلیل شتابِ تندِ تجربیات گوناگون در این ژانر یک نقطه‌ی عطف در تاریخ موسیقی عزای شیعیان به حساب آورد. شور خوانی مدرنِ امروز، شامل فرم‌های گوناگونی همچون ذکرگویی، استفاده از ملودی‌های برگرفته از موسیقی پاپ، تلفیق ملودی‌ها با سنج و دمام، شور خوانی بر اساس ریتم‌های موسیقی پاکستان و هند، ترکیب ذکر و ملودی با سنج و دمام و ترنس شور است. شور خوانی مبتنی بر ذکر را برای اولین بار در سال‌های میانی دهه‌ی هفتاد، نریمان پناهی به اجرا گذاشت. او در مداحی‌هایش دقایقی طولانی را به گفتنِ بدون وقفه‌ی «حوسین حوسین» اختصاص می‌داد. پناهی درباره این سبک ویژه‌اش می‌گوید:

«آن موقع هم ما با سبک جلو نمی رفتیم. شاید یک ساعت فقط می گفتیم حسین. ... نحوه‌ی خواندن من همان نحوه‌ی خواندن سبک‌های قدیم بود. نحوه‌ی خوزستانی، نحوه‌ی کربلایی‌ها و نحوه‌ی خودمان که آذری است. این‌ها باهم ادغام است. من ترک هستم و وسط ذکر، داغ که می شوم حسین را با لهجه ترکی می گویم. مثلاً می گویم حوسین».

سازهای محرم

سازهای مورد استفاده در مراسم عزاداری را می توان به سه دسته بادی سنتی - شیپور، نی، سرنا و کرنا - سازهای کوبه‌ای - مانند طبل، دهل، سنج - و سازهای بادی فرنگی - چون ترومپت پیستون دار و قره‌نی - تقسیم کرد.^۱ از زمان ناصرالدین شاه به بعد در تکیه‌ی دولت، سازهای بادی فرنگی نظیر ترومپت و قره‌نی و مانند آن برسازه‌ای ملی و محلی افزوده شدند. به‌طور کلی موسیقی محرم سرشار از الحان و نوای سوزناک، نغمه‌های اندوه‌زا و ریتم‌های سنگین و کم‌تحرك است. همچنین، می‌توان احساسات عمیق و دردناک انسانی را با سازهای بادی، نالان و مویان و آن ضربه دهشتناک را با سازهای کوبه‌ای به تصویر کشید. موسیقی عزا و سوگ به دلیل تألم شدید مجریان و خالقانش، درونی‌ترین و صادقانه‌ترین بخش موسیقی محسوب می‌شود. در واقع سوگوار راستین و عزادار واقعی، آداب و ترتیبی برای عزاداری و سوگ قائل نیست. چه بسا اگر سوختگی دل و احساسات جریحه‌دار و این عناصر ارزشمند، باذوق و قریحه انسانی و خلاقیت و هنر به هم بیوندند، می‌توان شاهد خلق آثار ماندگار بود.

۱۴۸

سِنج^۱ نوعی ساز ضربی به شکل دو صفحه برنجی گرد است که معمولاً صدای آن را با کوبیدن به هم درمی‌آورند. سنج عبارت از یک صفحه برنجی و فلزی مدور با قطرهای مختلف بین ۲۰ تا ۶۰ سانتیمتر است و معمولاً وسط سمت بیرونی سنج برای نگه‌داشتن آن بکار می‌رود. صدای سنج‌ها بسته به خاصیت آن‌ها تفاوت می‌کند. سنج در موسیقی‌های آیینی کاربرد دارد و استفاده دیگری از آن نمی‌شود. چنین به نظر می‌رسد که این ساز در عهد باستان نیز دارای چنین کارکردی بوده باشد. آیین‌های عزاداری مردمان منطقه بوشهر واقع در جنوب ایران، در سالگرد شهادت امام حسین علیه السلام - امام سوم شیعیان - همواره با سنج و ساز دیگری به نام دمام همراه است. این ساز همیشه در کنار دمام نواخته می‌شود و صورت تک‌نوازی ندارد.

طبل^۲ نوعی ساز موسیقی از خانواده پرکاشن است که در رده سازه‌های کوبه‌ای قرار دارد. طبل تشکیل شده از حداقل یک پوسته، به نام پوسته طبل که به‌منظور ایجاد صدا بر روی بدنه آن کشیده شده است. طبل یکی از قدیمی‌ترین و پرکاربردترین سازهای دنیا به شمار می‌رود و طرح اولیه آن طی صدها سال بدون هیچ تغییری ثابت مانده است. دهانه بدنه که پوسته طبل بر روی آن کشیده می‌شود به‌طور ثابت دایره می‌باشد اما شکل دیگر قسمت‌های آن، بسیار گوناگون است.

در موسیقی سنتی غرب، رایج‌ترین شکل آن استوانه است. سر دیگر طبل ممکن است باز باشد و یا روی آن‌هم پوسته کشیده باشند که به آن طبل دوسر می‌گویند. معمولاً در بین دو سر این نوع طبل‌ها، حفره‌ای ایجاد می‌کنند تا صدا

۱. <https://www.mashreghnews.ir/news/272738>

۲. سایت مشرق، لینک خبر <https://www.mashreghnews.ir/news/272738>

تشدید شود. در گذشته طبل به جز کاربرد در زمینه موسیقی، در ارتباطات نیز کاربرد داشته و بعضی مواقع از آن برای فرستادن پیام استفاده می‌کردند. نی^۱ از سازهای بادی ایرانی است. نی ایرانی بر چند نوع است: دوزله، قره‌نی، نای هفت‌بند و نای هفت‌بند از گیاه نی ساخته می‌شود و طوری آن را می‌برند که از سر تا ته آن شامل هفت‌بند شود. نی هفت‌بند یا به اصطلاح نی متشکل از ۵ سوراخ در جلو و یک سوراخ در پشت آن است که توسط انگشتان دوم و چهارم از یک‌دست و انگشتان اول تا چهارم از دست دیگر پوشیده می‌شوند.

۱۵۰

شیپور^۲ یا بوق، ساده‌ترین ساز بادی برنجی است. در این ساز وسیله‌ای برای تغییر ارتفاع وجود ندارد و نوازنده باید با تغییر دادن حالت لب‌ها و دهان خود، نت‌ها را عوض کند. شیپور بیشتر در عرصه نظامی برای اجرای علامت‌های صوتی مانند بیدارباش بکار می‌رود. در ایران در بعضی از عزاداری‌های ماه محرم یا در تعزیه بکار می‌رود.

آیین‌های سنتی در ایران

۱- مراسم نخل گردانی

مراسم نخل گردانی^۳ از سنت‌های قدیمی و کهن عزاداری شهرهای کویری ایران به‌ویژه استان یزد است. نخل، سازه‌ی چوبی عظیمی است که در ایام محرم بر شانه‌ی سوگواران حسینی می‌نشیند و شکلی از تشییع پیکر مطهر امام حسین علیه السلام را تداعی می‌کند. با فرارسیدن ایام محرم، نخل سراسر سیاه‌پوش شده و مزین به اسبابی مانند شمشیر، آینه، میوه، پولک‌های مختلف، منگوله‌های تزئینی و دستمال‌های ابریشمی رنگی می‌گردد. شیوه‌ی متداول برگزاری این مراسم

۱ همان.

۲ همان.

۳ سایت باشگاه خبرنگاران جوان، لینک خبر <https://www.yjc.ir/fa/news/6672788>

چنین است که عزاداران در دهه‌ی اول محرم یا دهه‌ی آخر صفر، نخل را به‌مثابه‌ی کشتی به حرکت درآورده و سه بار دور میدانی که مراسم در آن برگزار می‌شود می‌گردانند. البته نخل گردانی در مناطق مختلف به شیوه‌های متفاوتی انجام می‌شود. سینه‌زنی، روضه‌خوانی و پخش نذری از دیگر سنت‌های اجرای این آیین است.

۲- آیین سنتی بیل‌زنی

یکی از روایت‌های نقل‌شده از حادثه‌ی کربلا می‌گوید که طایفه بنی‌سعد، سه روز پس از وقوع حادثه‌ی عظیم عاشورا، به صحرای کربلا رسیده و پیکر مطهر شهدا را دفن می‌کنند. این روایت، در بخشی از عزاداری‌های ماه محرم که در جنوب خراسان برگزار می‌شود، اثر گذاشته و در نتیجه‌ی آن، آیین سنتی بیل‌زنی در ادای احترام به این افراد شکل گرفته است. بنا به اعتقادات مردم این منطقه، بیل‌هایی که در این مراسم مورد استفاده قرار می‌گیرند، متبرک هستند و برکت و رزق و روزی حلال را برای محصولات و کار آنان به ارمغان می‌آورند. قدمت این آیین؛ تقریباً به سیصد سال پیش بازمی‌گردد. هیئت‌های عزاداری به هنگام اجرای این مراسم به دودسته‌ی ۱۵ نفره تقسیم می‌شوند. افرادی که بیل در دست دارند به‌صورت دایره‌وار، بیل‌های خود را به سمت آسمان برده و تیغه‌ی بیل‌ها را به هم می‌زنند. در کنار این مراسم، سنت نخل گردانی با حمل کجاوه‌ای بزرگ به‌عنوان نخل و نشانه‌ای از تشییع پیکر مطهر امام حسین علیه السلام و کجاوه یا گهواره‌ای کوچک به‌مثابه‌ی نمادی از تشییع پیکر حضرت علی‌اصغر علیه السلام و همچنین روضه‌خوانی برگزار می‌شود.

۳- آیین سنتی تاسوعا و عاشورای حسینی در روستاهای اراضی، باغملک و مبارکه اصفهان

دو روستای اراضی و باغملک در ظهر تاسوعا و ظهر عاشورا، به شیوه‌ای متفاوت در غم عزای سرور و سالار شهیدان می‌نشینند و عزاداری می‌کنند. اهالی

روستای باغملک در آیینی با قدمت ۳۰۰ سال، در ظهر تاسوعا راهی روستای اراضی می‌شوند و فردای آن روز، اهالی روستای اراضی از عزاداران روستای باغملک پذیرایی می‌کنند. هرکدام از این روستاها، بنا به توانایی مردم، غذایی را تدارک دیده، تزئین کرده و بر غرفه‌هایی مخصوص که در حسینیه‌ی روستا آماده‌شده می‌گذارند. بعد از نماز ظهر، اهالی روستا درهای حسینیه را باز کرده و هر خانواده‌ای، خانواده‌ای دیگر را به مهمانی می‌پذیرد و از آنان در غرفه‌ی خود پذیرایی می‌کند.

۴- سنت گل مالی در استان لرستان

۱۵۲

برخی سنت‌های عزاداری در ایران، قبل از ورود اسلام به کشور رایج بود و بعدها در زمان فراگیری این دین، با آن مطابقت یافته است. آیین گل مالی در لرستان از جمله‌ی این سنت‌هاست که در ابتدا در سوگ مرگ قهرمانان و جوانان اجرا می‌شد و امروزه در عزای امام حسین علیه السلام اجرا می‌گردد. این آیین که جزو میراث ثبت‌شده ملی کشور نیز به حساب می‌آید، به این شکل برگزار می‌گردد؛ ابتدا خاکی که از پیش تمیز و الک شده در حوضچه‌هایی از جنس آجر با گلاب نذری و آب مخلوط شده و شکل گل به خود می‌گیرد. در میانه‌های نیمه‌شب، افرادی که نذر کرده‌اند وارد این حوضچه‌های پر از گل شده و تمام سر، صورت و حتی چشمان خود را به گل آغشته می‌کنند که در اصطلاح به آن به گل افتادن می‌گویند. برخی دیگر از عزاداران تنها سر، صورت، دو کتف و شانه خود را گل مالی کرده و سپس در کنار شعله‌های آتش خود را خشک می‌کنند. فرد به گل افتاده تا ظهر عاشورا به همین صورت می‌ماند.

۵- مراسم مشعل گردانی

قدمت مشعل گردانی به ۵۰۰ سال قبل بازمی‌گردد و از آیین‌های سنتی عزاداری در مناطق مرکزی و جنوبی ایران به حساب می‌آید که بیشتر در میان عرب‌ها رواج دارد. علاوه بر مراکز عرب نشین، شهرهایی مانند قم، شهرری و

اردکان یزد نیز این سنت را گرامی می‌دارند. در گذشته از مشعل‌های هیزمی در اجرای این سنت استفاده می‌شد اما چند صباحی است که مشعل‌های گازسوز جایگزین نوع قدیمی آن شده‌اند.

زمان اجرای این مراسم در نقاط مختلف ایران با یکدیگر تفاوت دارد. برخی هیئت‌های عزاداری در دهه‌ی ابتدایی ماه محرم مشعل گردانی می‌کنند تا یادآور شروع این ماه باشد، برخی نیز مراسم را در روز هشتم ماه، به مناسبت رسیدن امام و یارانش در این روز به زمین کربلا اجرا می‌کنند.

۶- عزاداری زنان در آستانه اشرفیه

مردان تنها قشر جامعه نیستند که سنت‌های عزاداری برپا کرده و به یاد کشته‌شدگان کربلا در سوگ می‌نشینند. زنان شمالی به‌ویژه زنان شهر آستانه‌ی اشرفیه در استان گیلان، غم خود را به شیوه‌ای خاص ابراز می‌دارند. آنان دسته‌های عزاداری خود را برپا کرده و سعی دارند قسمتی از تاریخ واقعه‌ی عاشورا را در اذهان مردم زنده نگه‌دارند. این دسته‌های عزاداری به یاد زنان قبیله‌ی بنی سعد که پیکرهای شهدای کربلا را دفن کرده‌اند به راه می‌افتند و گاهی بیل و ساقه‌های برنج همراه زنان عزادار می‌شود. بیل‌ها نمادی از دفن پیکرهاست و ساقه‌های برنج در سوگ حادثه‌ی کربلا بر سروصورت آن‌ها می‌نشیند. عزاداری زنان در روز یازدهم ماه محرم انجام‌شده و در برخی مناطق تا هفت روز بعد از عاشورا ادامه پیدا می‌کند.

۷- آیین خیمه کوبی و تعزیه در نوش آباد اصفهان

ترکیبی از شبیه‌خوانی و عزاداری، تعریفی است در وصف آنچه مردم نوش آباد اصفهان در مراسم خیمه کوبی در سوگ حادثه‌ی کربلا انجام می‌دهند. این رسم که با شرکت چند هزارنفره‌ی مردم در دو لشکر اشقیا و اولیا برگزار می‌شود، شاید از متفاوت‌ترین انواع تعزیه‌خوانی و عزاداری در ایران باشد. روز هشتم محرم، خیل عظیمی از عزاداران به سوی محل برپایی خیمه‌های نذری که

توسط کودکان حمل می‌شود، راه افتاده و بعد از برپایی خیمه‌ها دو لشکر شروع به رجزخوانی می‌کنند. کودکان در اجرای این آیین در کنار بزرگ‌ترهای خود به پوشش لشکر خوب و بد درمی‌آیند و مراسم عزاداری را از نزدیک لمس می‌نمایند. از جلوه‌های خاص این مراسم حضور افراد با گریم شخصیت‌های مختلف مانند حضرت موسی علیه السلام، حضرت عیسی علیه السلام و دیگر انبیاء الهی، فرشتگان و جنیان است. مراسم خیمه کوبی که گفته می‌شود عمر آن به صدسال پیش بازمی‌گردد، مقدمه‌ای برای دیگر مراسم عزاداری است که چیده شدن خیمه‌ی انبیا و به راه افتادن اسیران از کربلا را به تصویر می‌کشد.

۱۵۴

۸- رسم مذهبی پولکه گردانی

پولکه گردانی از جمله آیین‌هایی است که بیشتر در شمال غرب ایران اجرا شده و قدمت آن به دوران صفویه بازمی‌گردد. پولکه، تویی از پارچه است که آن را در نفت یا سایر مواد سوختی آغشته می‌کنند و در شب عاشورا به آتش می‌کشند. محل برگزاری این مراسم، میدان اصلی روستا یا شهر بوده و هر فرد مشعلی در اندازه و قد و قواره‌های خود انتخاب می‌کند. زمانی که منبع اصلی روشن می‌گردد، افراد مشعل‌های خود را که با زنجیر بلندی به دستشان بسته شده، به آتش می‌کشند و دور سرخود می‌چرخانند. در اعتقاد مردم، این آتش گردانی به یاد به آتش کشیده شدن خیمه‌های کاروان امام حسین علیه السلام در عصر عاشورا اجرا می‌شود. این آیین یکی از ۹ آیین عاشورایی به ثبت رسیده از استان آذربایجان شرقی در میراث عاشورایی است.

۹- شمع گردانی، رسمی هزارساله

عصر روز تاسوعا، بسیاری از شهرهای ایران، به‌ویژه اردبیل، کاشان و تبریز غرق در نور شمع‌های مردمی می‌شود که بنا به سنت هزارساله و دیرین خود، رو به سوی مساجد حرکت کرده و شکل خاصی از عزاداری را به نمایش می‌گذارند. در این آیین، اهالی شهر، نذر کرده و با در دست داشتن شمعی از مسجدی به

مسجد دیگر رفته تا چهل مسجد را زیر پا بگذارند. البته در بسیاری مناطق دیگر، این رسم در شب شام غریبان برگزار می‌شود.

۱۰- آیین چهل منبران

چهل منبران یا چهل منبر، از رسوم ثبت‌شده ملی در آیین‌های عاشورایی است و در مناطق مختلفی مانند گلستان، اصفهان و لرستان به‌جای آورده می‌شود. در این آیین، خانه‌هایی که مجلس روضه در آن‌ها برگزار شده، در مقابل درب خود منبرهایی بر پا کرده و مردم برای ادای نذر خود شمع‌هایی در آن‌ها روشن می‌کنند. تعداد این شمع‌ها که منبر به منبر روشن می‌شوند، باید به عدد چهل برسد و افراد به هنگام روشن کردن هر شمع حاجات و خواسته‌های خود را بیان می‌کنند. در خرم‌آباد لرستان، شیوه‌ی اجرای این مراسم متفاوت است و بیشتر توسط زنان اجرا می‌گردد. عزاداران در احترام به یاد حضرت زینب که از کربلا تا شام چهل منزل را پشت سر گذاشت، چهل منبر را طی می‌کنند و در انتها به همان امامزاده‌ای بازمی‌گردند که مراسم را از آنجا آغاز کرده‌اند. این زنان در عصر روز تاسوعا، صورت خود را با پارچه‌ای پوشانده و در حین اجرای مراسم روزه‌ی سکوت می‌گیرند.

۱۱- رسم مذهبی علم بران

علم بران رسمی دیگر در برپایی عزای ایام محرم در سرزمین ایران است. این مراسم به شیوه‌های گوناگون در شهرهای مختلف برگزار می‌شود. رسمی که در تفرش استان مرکزی و روستای هزاوه اجرا می‌گردد بسیار مشهور است. به هنگام فرارسیدن موعد برگزاری این مراسم، مردم یک محله به همراه سادات و بزرگان آن محل، علمی را که در تکیه‌ی روستا یا شهر وجود دارد، بیرون آورده و آن را با چاووش خوانی و خواندن نوحه کوچه به کوچه می‌گردانند. در هر محله، افرادی که نذری دارند پارچه‌ای به علم بسته و نذورات خود را تقدیم تکیه و علم کرده و آن‌هایی که در پی گرفتن حاجتی هستند پارچه‌ای از علم باز می‌کنند.

این مراسم تا روز عاشورا ادامه پیدا می‌کند و علم هرروز در یک محله گردانده می‌شود. روز عاشورا علم بر بالای تپه‌ای برده شده و مردم در اطراف آن به عزاداری و سینه‌زنی می‌پردازند و در انتهای مراسم آن را به تکیه بازمی‌گردانند. در شکل دیگر برگزاری این مراسم، سادات هر محله به در خانه‌ی صاحبان علم رفته و شروع به چاووش‌خوانی و خواندن نوحه می‌کنند و از او می‌خواهند علم را به بیرون از منزل بیاورد. این کار منزل به منزل ادامه می‌یابد تا زمانی که کل علم‌های موجود در تکیه‌ی روستا یا شهر در یک مکان، عموماً مسجد یا تکیه، جمع گردد. علم‌ها تا پایان ماه محرم در تکیه باقی‌مانده و در انتهای این ماه به صاحب علم بازگردانده می‌شوند. سابقه‌ی این مراسم به دوره‌ی قاجار بازمی‌گردد.

۱۲- رسم واحد و سنج و دمام در آیین عزاداری بوشهری‌ها

یکی از رسم‌ها و شیوه‌های عزاداری که در چند سال اخیر بسیار طرفدار پیدا کرده و در برخی از شهرهای ایران به‌غیر از زادگاه اصلی آن انجام می‌شود، عزاداری با سنج و دمام و رسم واحد، آیین‌های متعلق به خطه‌ی بوشهر است. نوای حزن‌انگیز سنج و دمام برخلاف آوای بعضاً گوش‌خراش طبل و سنج‌های بزرگ این روزهای دسته‌های عزاداری تا عمق جان شنونده نفوذ می‌کنند و غربت و غم سوگی بزرگ را یادآور می‌شود.

۱-۱۲ رسم واحد

راه و رسم واحد خوانی بوشهری‌ها در ماه محرم، به این شیوه است که نوحه‌خوان اصلی در میان میدان می‌ایستد و عزاداران در حلقه‌هایی که تعداد آن‌ها به ۵ تا ۲۰ عدد می‌رسد؛ گرد او جمع می‌شوند و به شکلی هماهنگ و دایره‌وار سینه می‌زنند. در اوج سینه‌زنی که افراد غرق در شور و شعور جلسه هستند و نوای دمام فضای روضه را فراگرفته است، نوحه‌خوان با صدایی رسا، کلمه‌ی واحد را بر زبان می‌آورد و افراد یک‌صدا پاسخ می‌دهند «الله واحد» و نوحه‌خوان، نوحه‌ی واحد مربوط به آن روز را می‌خواند.

۲-۱۲ سنج و دمام

رسم زیبای دیگر بوشهری‌ها مراسم سنج و دمام است که عموماً بعد از مجلس روضه‌خوانی برگزار می‌شود. هر گروه سنج و دمام زنی، هفت عدد دمام، هشت عدد سنج و یک عدد بوق دارد. دمام با ریتم سه چوب در هنگام راه رفتن و تک چوب به هنگام ایستادن زده می‌شود.

سنت چغچغه زنی

سنت چغچغه زنی، رسم روستای انجدان، از روستاهای تاریخی استان مرکزی است که به تازگی در میراث آیین عاشورایی کشور نیز به ثبت رسیده است. روستای انجدان دو محله دارد و مردم این دو محله در مشارکت با یکدیگر، رسم مذهبی چغچغه زنی را در ایام عزاداری ماه محرم اجرا می‌کنند.

چغچغه ابزاری چوبی و خراطی شده است که از به هم خوردن آن‌ها، آهنگی موزون ایجاد می‌شود. تاریخچه‌ی این رسم به زمانی بازمی‌گردد که خبر شهادت امام حسین علیه السلام و یاران ایشان به اهالی روستا می‌رسد. آنان از شدت ناراحتی با سنگ‌بر سر خود زده و برای ایشان عزاداری کردند. در گذشت زمان، سنگ‌ها جای خود را به دو قطعه‌ی چوبی داد که به جای اینکه بر سر فرود بیاید برهم زده می‌شد و نوای حزن‌انگیزی را در روستا طنین‌انداز می‌کرد. صبح روز نهم ماه محرم - تاسوعای حسینی - افراد دسته‌دسته از جلوی حسینیه‌ی روستا حرکت کرده، کوچه‌ها و محله‌ها را زیر پا گذاشته و در مسیر، سینه‌زنی، زنجیرزنی، نوحه‌خوانی و چغچغه زنی می‌کنند. شیوه‌ی اجرای این آیین به این شکل است که عزاداران یک‌بار بانوای نوحه‌خوان به جلو خم شده، چغچغه را در مقابل زانو به هم می‌زنند، سپس بلند شده و آن را بر بالای سر دوباره بر هم می‌کوبند.

نتیجه‌گیری

موسیقی دینی دارای تنوع بسیاری است و به شاخه‌های مختلفی تقسیم می‌شود. در ماه محرم، موسیقی آیین‌های عاشورایی و موسیقی نمایشی تعزیه به دلیل عشق و ارادت شیعیان به امام حسین علیه السلام قابل توجه‌تر و محسوس‌تر هستند. این دو نوع موسیقی را فقط شیعیان و عاشقان سالار شهدا - امام حسین علیه السلام - اجرا می‌کنند. از مختصر مطالب عنوان‌شده نتیجه می‌شود که موسیقی مذهبی ایران ریشه‌ای بسیار قوی و پرمایه داشته که خود عامل مهمی برای ادامه یافتن مراسم‌های سوگواری به‌خصوص مراسم عزاداری محرم شده است. مداحان گذشته؛ آشنا به سبک‌های مختلف آواز ایرانی و متناسب با فرهنگ شیعی و ملی ما بودند اما امروزه عدم آگاهی از این دانش گران‌بها و ارزشمند، مداحی‌ها را به سمت تقلید از موسیقی‌هایی می‌برد که با فرهنگ ملی و شیعی ایران هم‌خوانی ندارد. امید است که آشنایی بیشتر مداحان با موسیقی و هنر مذهبی ارزشمند ایرانی، بتواند تلفیق متنوعی از شعر و موسیقی دینی و عاشورایی ارائه کند.

فهرست منابع

۱. ابوعلی ابن مسکویه، تجارب الامم، مترجم علی منزوی، انتشارات توس، تهران، ۱۳۷۶.
۲. آفریده، حمیدرضا، مقاله و مجموعه‌ی گردآوری‌شده، کتاب ماه هنر، چاپ فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۵.
۳. بلوک باشی، علی، کتاب ماه، پیشخوانی در تعزیه، شماره ۴۴، اردیبهشت ۱۳۸۱.
۴. بیهقی، تاریخ بیهقی، چاپ ادیب، تهران، ۱۳۸۰.
۵. حصوری، علی، سیاوشان، نشر چشمه، فصل درآمد. تهران ۱۳۸۴.
۶. سایت باشگاه خبرنگاران <https://www.yjc.ir/00QH9C>
۷. سایت بزرگان موسیقی سنتی ایران. برگرفته از <http://www.mefda.ir/news/67802>.
۸. سایت مشرق <https://www.mashregnews.ir/news/272738>.
۹. شهیدی، عنایت‌الله، دگرگونی و تحول در ادبیات و موسیقی تعزیه، انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران: ۱۳۷۹.
۱۰. صالح پور، اردشیر، کتاب پیشخوانی در تعزیه، انتشارات سوره مهر.
۱۱. صالح پور، اردشیر، کتاب پیشخوانی در تعزیه، انتشارات سوره مهر، تهران: ۱۳۹۱.
۱۲. عسگری رنانی، علی، کتاب آموزش موسیقی تعزیه، انتشارات گل افشان، تهران: ۱۳۹۰.
۱۳. مسعودیه، محمدتقی، موسیقی مذهبی ایران، چاپ اول، انتشارات کارگاه نمایش، تهران ۱۳۵۰.
۱۴. میر عابدینی، ابوطالب، فرهنگ اساطیری حماسی ایران جلد دوم، جلد کیانیان، چاپ اول، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران: ۱۳۸۶.
۱۵. همایونی، صادق، کتاب تعزیه در ایران، نشر نوید ۱۳۶۸.
۱۶. یاری، منوچهر، کتاب ساختارشناسی نمایش ایرانی، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، تهران: ۱۳۷۹.

